

ORMOS MÁRIA

Van-e történelem?

Ormos Mária
történész, egyetemi tanár
az MTA rendes tagja

1930-ban született. Debrecenben és Budapesten folytatta tanulmányait latin nyelv, filozófia és szociológia tárgyakból. 1952-ben diplomázott a Kossuth Lajos Tudományegyetem történelem–magyar szakán. 1980-ban a történettudomány kandidátusa, 1980-ban akadémiai doktora lett. 1987-től az MTA levelező, 1993-tól rendes tagja.

Pályáját a Kossuth Lajos Tudományegyetemen kezdte, majd a Szegedi Tudományegyetemen folytatta. 1963-tól az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, illetve főmunkatársa, 1982-től a Janus Pannonius Tudományegyetem tanára, 1984–1992 között rektora; 1996–2000 között az MTA–JPTE Európa Történeti Kutatócsoport vezetője. 2001-től professzor emerita, a 19–20. századi történelmi doktorképző program (Európa és Magyarország) vezetője, az MTA II. Osztályának elnöke.

Kutatott, illetve előadott a legtöbb európai fővárosban, járt az Egyesült Államokban és Tajvanon. Több nemzetközi történet-szabírozottságnak tagja.

Fő kutatási területe: Európa a 20. századi története.

Mese vagy történelem?

Rossz tréfának tűnik, ha egy szakember megkérdőjelezi tevékenysége tárgyának puszta létezését. Különösen, ha e szakmát közel ötven éve űzi. Mégis kénytelen vele, mert az utolsó mintegy két évtizedben a történelemmel és a történettudománnyal kapcsolatban annyi és oly súlyos probléma merül fel, hogy ezek mellett – akarja vagy nem akarja – ma már nem mehet el szórtlanul. Annál is kevésbé, mert a felmerült kérdések érintik az oktatást, a közéletet, a közszellem alakulását is. Eddig mind nemzetközi, mind hazai pályán az volt jellemző, hogy a problémákat a szakma kapuin kívül tevékenykedő tudósok, elsősorban filozófusok és filozófusokból lett történetfilozófusok foglalmazták meg, míg maga a szakma meglehetősen bágyadtan védekezett, próbálta elhessegetni a felhőket, és folytatta a maga céhes mesterségét.

Az első nagy kérdés az emberek történetének ama felfogásával szemben fogalmazódik meg, amely szerint a történelem valamilyen immanens, belső törvényszerűség szerint végbemenő folyamat, amelyben tehát egyúttal a folyamatosság is megfigyelhető. Ennek megfelelően a történész feladata ab-

Az írnok. Egyiptomi ábrázolás,
i. e. V. dinasztia kora

Dialektikus logika:

a dialektikán – a vitatkozás tudományán, a mozgásnak és a fejlődésnek ellentmondásokon és kölcsönhatásokon alapuló objektív folyamatán – alapuló, a dialektika törvényeinek megfelelő logika.

Szellemtörténet:

főként a 19–20. század fordulóján és a két világháború között ható általános gondolkodási – szűkebb értelemben módszertani – irányzat, amely a szellemtudományok (a történelmi-társadalmi valóságot vizsgáló tudományok – történettudomány, szociológia, etika, filozófia, esztétika stb. – összessége) önállósulásával alakult ki. Kiindulópontja a historizmus, amely az emberi történelmet tekintette a legfőbb valóságsíknak.

Narratíva:

elbeszélés; a cselekvések és a történetek lényeges szempontok szerint rendezett, időrendi sorrendbe tett szövegsémája.

ban áll, hogy felfedje a belső indítékrendszer mindenkori megjelenési formáit, leírja az eseteit, és a jelenségek összegződéséből elkerülhetetlenül következő további lépéseket is érthetőkké tegye.

Magát a folyamatot eddig is többféle közelítésben tárgyalták a különféle történelmi iskolák. A rendszeren belül más és más tényezőt lehetett vezérszerpbe iktatni, a mozgást le lehetett írni az egyszerű ok-okozati viszony, a **dialektikus logika**, a **szellemtörténet** vagy az organikus társadalmi mozgás keretében, de abban az egyben mindenki megegyezett, hogy történelem létezik, és hogy e történelem feltárható és leírható. Most viszont éppen ebben a kérdésben következett be gyökeres változás. A történelem megismerhetőségét vitatók abból indulnak ki, hogy a múlt az idők mélyén valahogy úgy helyezkedik el, mint egy lezuhant és szilánkokra szakadt repülőgép roncsai: szétszóródva, és összefüggéseikből kiszakadva. Ezért a vizsgálódó szem eleve képtelen az egykori – feltételezett – egységet rekonstruálni. A történész valamit összeilleszt, valamit nem, és semmi garancia rá, hogy akár azt is jól állította volna össze, amit egyáltalán összeállított. Még kevesebb a garancia arra, hogy az időben éppen az a konstrukció folytatódik, amelyet feltárni vél, sőt még arra is, ami egykor valóban volt, mert az időnek egyik sajátossága, hogy bizonyos komponenseket fel-, másokat leértékel, és a valóságban egyáltalán nem az történik, ami egy korábbi állapotból logikusan következne, hanem valami más.

A következtetés pedig úgy hangzik, hogy e körülmények miatt a múltról csak különféle, nyilvánvalóan csak töredékeken alapuló elbeszélések születhetnek, de sosem jöhet létre a teljes történet hiteles rekonstrukciója. Az elbeszéléseket – ma úgy divatos mondani: a **narratívákat** – a mindenkori jelen szubjektív közelítései befolyásolják. A szubjektív befolyásoló tényezők lehetnek kulturálisak, ideológiaiak, politikaiak vagy személyesek.

Valljuk be, hogy a jellemzett álláspont jelentős igazságtartalommal rendelkezik. Való igaz, hogy ugyanazt a történetet tényleg többféleképpen el lehet mondani, vagyis értelmezni. Klasszikus példája ennek a Vajda Mihály által egy nemrégien megjelent cikkben leírt Ábrahám – Izsák történet, amelyet négyféle vagy akár még ennél is több változatban elő lehet adni, noha az esetnek mindössze két szereplője volt. A történész természetesen máris okvetetlenkedhet, és közbevetetheti, hogy: no persze, könnyű ilyesmit állítani egy legendában előforduló esetről, amelyről nem készült jegyzőkönyv, sem feljegyzés, amelynek nem volt egy szemtanúja sem, míg az igazi főszereplő, maga az Úr a nyilvánosságnak nemigen nyilatkozik.

Ha azonban a történész félreteszi a tréfát, úgy a figyelmeztetést komolyan kell vennie. Ha belegondol ugyanis például abba, hogy hány szereplője, részvevője volt a második világháborúnak, és hogy ebből következően hányféle szögből lehet látni a szétszórt elemeket, következésképpen hányféle módon lehetséges előadni a történeteket, és adták elő valóban a második világháború történetét, úgy már nagyon is el kell gondolkodnia. Nem merek határozott számot mondani, de abban biztos vagyok, hogy ez az esemény több mint egymilliárd embert érintett. Az események repeszai pedig szétszóródtak a világ minden pontján. Keresni lehet, sőt kell őket Európában, Ázsiában, a Távol-Keleten, a Csendes-óceán és az Atlanti-óceán térsé-

gében, Afrikában és Amerikában. Kétkedhetünk-e abban, hogy eltérő élmények, következésképpen eltérő elbeszélések születtek aszerint, hogy az egyik oldal vagy a másik élte át és dolgozta fel magának a megélteket, aszerint, hogy a levegőből, a szárazföldről vagy a tengerről nézték és nézik a történeteket, továbbá aszerint, hogy vajon a frontok vagy a hátsóország borzalmairól van-e szó és végül aszerint, hogy vajon az áldozatok beszélnek-e vagy pedig üldözőik.

Nem reménytelen célul kitűzni e hatalmas konglomerátum valamennyi szétszóródott elemének már csak a feltalálását és összegyűjtését is? És akkor még az „összeillesztés” és a megmagyarázás motívumait nem is érintettük. Az utóbbiakban pedig óhatatlanul megjelenik a szubjektív szándék – bármilyen természetű legyen is. Tapasztalataink szerint a szubjektivitás megjelent (és még ma is megjelenik) például a nemzeti önigazolás formájában. Tipikus példája ennek az amerikai történetírás máig kitartó álláspontja az atombomba bevetésének jogos és elkerülhetetlen voltáról. Erről a kérdéstről még ma sem lehet szót érteni egy amerikai történezzel, holott éppen elegendő érv sorakoztatható fel a tétel ellen. Egy másik tipikus példája a nemzeti önigazolás meghatározó voltának a hosszú ideig kitartó francia történelmi értelmezés a **versailles-i békerendszerről**. E szerint az 1940-ben bekövetkezett német támadás igazolta, hogy 1918–1919-ben a francia félnek volt igaza, amikor Németország teljes összeroppantására törekedett, és mindenki tévedett, aki kímélte ezt az országot. Hozzáteendő ehhez, hogy az utóbbi mintegy két évtized során mind több francia történész jött rá, hogy a párizsi békekonferencián súlyos hibákat követtek el.

Megjelent, mi több, az utóbbi időben felerősödött a második világháború idején megfogalmazott vádak elhárításának olykor jogos, máskor merőben erőszakolt szubjektív szándéka is. Az evidenciákkal, hatalmas mennyiségben feltalált „repszek” önkéntes vallomásával szemben álló, és ezért hiteltelen tagadásokkal nem foglalkozom, de e körben meg kell említenem az oly gyakran emlegetett ún. „kényszerpályákat”, amelyek a orosz oldalon háborúba lépő kis nemzetek mentesítését vagy egyenesen felmentését szolgálják. Magyar vonatkozásban a vadelhárítás e művelete több változatban is megfogalmazódott, alapformája pedig abban áll, hogy hazánknak csak a német megszállás és a háborúba szállás között volt választása. Sajátos módon e tétel éppen arra az időre áll, amikor a magyar politikai vezető csoport már a háborúból való kiválás lehetőségeit kereste, és nem áll arra, amikor belépett a háborúba.

A felhozott példák kétségtelenül igazolják, hogy a szétszóródott történelmi elemeket különféleképpen lehet már összerakni is, és még inkább eltérhetnek a belőlük levont következtetések, az elbeszélések tehát nagy mennyiségű szubjektív elemet tartalmaznak. Ahol mi élünk, Magyarországon, mindamellett nem hagyhatjuk szó nélkül a mintegy negyven évig tartó gyakorlatot, amelynek során a történelmi feldolgozások eleinte ideológiai kotta alapján készültek, és a történészek később is csak nagy óvatossággal tudták kikerülni a cenzúra által támasztott csapdákat, még ha az is igaz, hogy a magyar történészek e bűvészmutatványban nagy jártasságra tettek szert. Engedjék meg, hogy a történettudomány siralmas állapotára nézve elmondjak

*Menekülők a menekülthajón.
Lea Grundig rajza, 1940*

Versailles-i békerendszer:

négy egymást követő békeszerződés az antant és a központi hatalmak között az első világháború lezárására. Az első békeszerződést az antant és Németország írta alá 1919 júniusában Versailles-ban, ezt követte az újonnan létrejött Osztrák Köztársasággal kötött szerződés 1919 szeptemberében Saint-Germain-en-Lay-ben, majd a harmadik, melyet 1919 novemberében írtak alá Bulgáriával Neuillyben, és a negyedik, amelyet az antant és az Oszmán Birodalom között 1920 augusztusában Sevres-ben kötöttek. Magyarország 1920. június 4-én írta alá a békeszerződést a Nagy-Trianon palotában. Törökország utólag megkérdőjelezte a Sevres-ben aláírt békefeltételeket, 1923-ig Musztafa Kemál Atatürk vezette a fegyveres ellenállást, melyet az 1923-ban megkötött lausanne-i béke zárt le.

1945. augusztus 6. – az első atom-bomba ledobása. Amerikai plakát

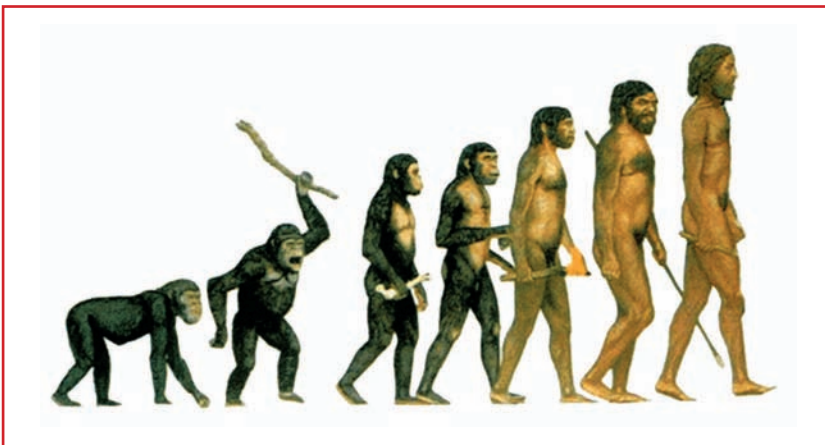
egy 1956-ban született viccet. Az egyetlen történészviccet, amelyet valaha is hallottam. Ebben az évben üléseket tartottak a közgazdászok, az írók és újságírók, a filozófusok, és a felszólalók meglehetősen éles rendszerbírálatot engedtek meg maguknak. A történészek azonban csak a vicc szerint konferenciáztak, amely így szólt: „Hallotta, hogy a történészek is ülést tartottak a Petőfi-körben? – Nem. És mi történt? – Hoztak egy határozatot. – Miről? – Arról, hogy máától kezdve minden másként... volt.”

Mindezek alapján azt hiszem, mindenképpen meg kell engednünk, hogy a mindenkor történeti kép egyrészt hiányos (minden szétszórt elemet valószínűleg sosem sikerül egybegyűjteni), másrészt pedig sokszor és sok vonatkozásban tartalmaz szubjektív elbeszélési szempontot, amelynek forrása nagyon változatos lehet, és az időben is változó. Mindazonáltal léteznek komoly ellenérvek, amelyek ezt az esetlegességet és szubjektivitást korlátok közé szorítják. Létezik ugyanis tárgyasult és bármikor feltalálható, a maga nemében változatlan történelem is. E tárgyasult történetet először két részre bontom. Létezik olyan tárgyasult történet, amely minden vonatkozásában megkérdőjelezhetetlen, és nem függ semmilyen csoportosítástól vagy elbeszéléstől. Emellett létezik olyan tárgyasult történet, amelynek elemei ellenőrzést kívánnak ugyan, mindazonáltal az eligazodás szilárd pontjait képezik.

Ami az első csoportot illeti, elbeszéléstől független, tárgyi valójában felismerhető és bemutatható történelmi elem maga az ember. Az ember ugyanis maga után hagyta önmaga több alakját, és életkörülményeinek számtalan mutatóját. Ami a változó alkatokat illeti, a tudósok sokat megtaláltak belőlük, és ezeket bármikor be tudják mutatni. Noha a korokat és az egymásutániságot illetően a viták máig sem szűntek meg, jóllehet nem kizárható, hogy a jövőben új csontleletekre bukkannak, az kétségtelen, hogy az előemberektől a *homo sapiens*ig rendelkezünk azokkal az elemekkel – nevezetesen csontmaradványokkal –, amelyek alapján az ember történetének néhány millió éve az alkati formálódás terén tárgyilag is bemutatható.

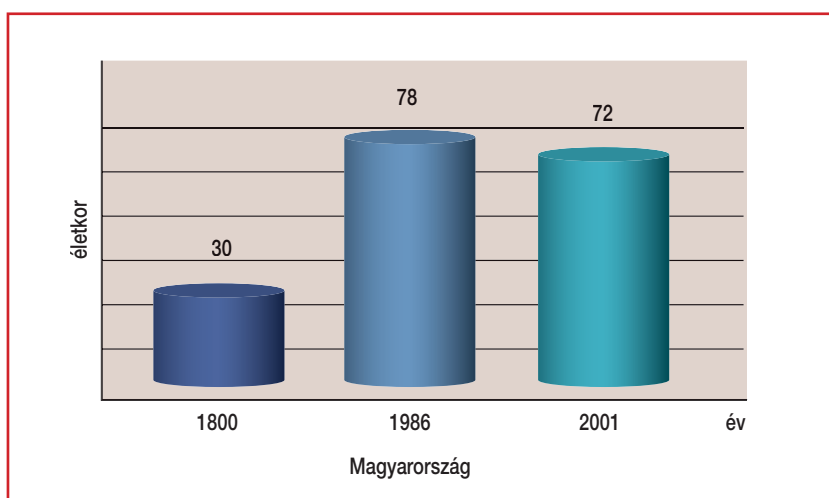
Idézzük fel az egyébként meglehetősen ismert emberfejlődési sablont, amely egyúttal utal arra is, hogy az alkat kialakulását követően további változások következtek be a testmagasságban. Az utóbbi változás, vagyis a nő-

Az emberi alkat változásai

vekedés egyébként döntően a 20. században ment végbe, ami azt eredményezi, hogy például jó magam annak idején, gimnazista koromban a tornasor közepén foglaltam helyet, ma pedig alighanem a legvégén lennék. Még mindig magánál az embernél maradva, ugyancsak független tény minden értelmezéstől, hogy az ember által leélhető évek száma gyökeresen megváltozott.

A 19. század elején egy megszületett európai gyermeknek arra volt kilátása, hogy harminc év körüli időt éljen, és egyedül Nagy-Britanniában emelkedett az átlagéletkor negyven év fölé. Napjainkban az átlagéletkor jóval hetven év felett van, közelíti a nyolcvan évet, és hazánkban is elérte átlagosan a hetvenkét évet, a nőknél hetvenhatot. Vajon ez nem történelem-e? Vajon nem olyasmi-e, ami rendkívüli módon megváltoztatja az emberek életét és esélyeit?

Az átlagéletkor alakulása

Ugyancsak kétségtelenek, cáfolhatatlanok, és tárgyi mivoltukban feltárlhatók a szerszámok, amelyek segítségével az ember biztosította és biztosítja létét, túlélését és fajának fennmaradását. Semmi újat nem mondok, ha a szerszámok változásaira és bonyolultságuk növekedésére utalok, de mégsem árt felidézni őket nagy vonalakban, mint a tárgyasult történet részeit.

A szerszámok fejlődése – felületesen ugyan, de mégis érzékelhetően – felidézi azt a hosszú történetet, amely a kőbaltával hadakozó ember és napjaink számítógép előtt ülő embere között lezajlott. A hézagokat bőségesen ki lehet tölteni, mivel a szerszámok, berendezések, továbbá a használt eszközök – harci kellékek, hétköznapi berendezési tárgyak, díszítőelemek, csebecbecsék –, valamint a művészeti emlékek hatalmas mennyiségben rendelkezésre állnak. Még hozzá kézzel foghatóan, a maguk tárgyi valóságában.

Kiterjeszthető e kör az ember hajlékára is, mivel a lakóhely szinte mindig egyik fázisáról van máig fennmaradt fizikai értelemben reális emlékünke. Őrzünk emlékeket a barlanglakásról, mivel több barlangban találtak leleteket, amelyek a barlang lakóhely voltáról vallanak, és a barlangfestészet is bizonyítja, hogy a szóban lévő barlangokat az emberek valamilyen célra felhasználták. Megvannak a típusai a meglehetősen változatos sátoroknak, valamint a kezdetleges földkunyhóknak, faházaknak stb. is. A középkori

Nyílhegyek

A franciaországi Lascaux-barlang
falfestményei, részlet

Honfoglalás kori sátorlakás
szerkezete

városépítkezés bizonyítékai szerencsés módon túléltek az idők viharait, és külső megjelenésükben ma ugyanazt a képet nyújtják, mint évszázadokkal ezelőtt. A középkori városmag túlélése Nyugat-Európában egyáltalán nem ritka.

Végül a megkérdőjelezhetetlen, interpretációtól független történet körébe tartozik az ember foglalkozásának, munkájának a története is. E kérdést hosszan taglalhatnánk, de most elégedjünk meg annyival, hogy egy pillantást vetünk arra a kérdésre, miként alakult az utóbbi időben azoknak az embereknek az aránya a teljes populáción belül, akik valamilyen, a természettel közvetlenül kapcsolatos foglalkozásból éltek, és egyúttal falusias körülmények között laktak. Ezen nemcsak a szó szerinti mezőgazdaságot, hanem vele együtt az erdőgazdaságot és a halászatot is érteni kell. Nos, közvetlenül a természeti, miként a szakemberek mondják az elsődleges gazdasági ágazatból 1800 körül Európában az emberek mintegy nyolcvan

Középkori város Dél-Francia-
országban

százaléka élt, következésképpen húsz százalék jutott minden egyébre, ideértve az ipart, a kereskedelmet, a katonai és a hivatalnoki pályát, valamint az értelmiség valamennyi körét. Mára az arány megfordult, és vannak országok, ahol a falusi viszonyok között élő emberek aránya ennél is lényegesen alacsonyabb.

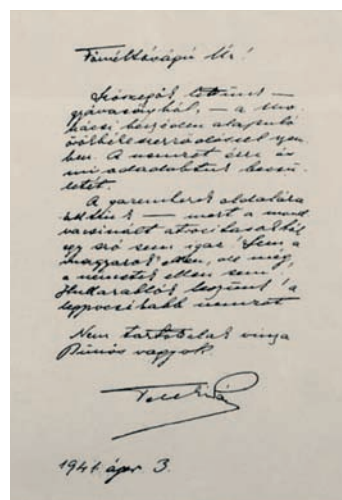
Mindez együttvéve arra vall, hogy az embereknek mégiscsak van egy olyan, még hozzá a legfontosabb, elementáris kérdéseket magába foglaló története, amelyről elképzelhetően még többet megtudunk majd a jövőben, de amely máris kétségtelenül magába foglal olyan elemeket, amelyek megengedik az állítást, hogy történetről igenis lehet beszélni. Mint említettem, a tárgyasult történetnek van egy másik formája is, amely ugyancsak létező, de amely már szoros ellenőrzést követel, és amely még az ellenőrzések ellenére is lehetővé teszi a további vitákat. A töméntelen papírra, hang- és filmszalagra, felvételre stb. gondolok, amelyek a könyvtárakban, levéltárakban és a különféle egyéb tékákban találhatók. Sokáig eljátszhatnánk azaz, hogy e forrásokat gondosan osztályozzuk, de most nagyvonalúan csak két csoportra bontom őket.

Maradtak olyan írásos források, amelyek keletkezésük idején mentesek voltak minden előzetes, konkrét szándéktól, és csupán ismeretszerzésre irányultak, vagy valamilyen ismeretet mintegy óhatatlanul, szándékuk ellenére tartalmaznak. Ezek köre is meglehetősen nagy. Ebbe a kategóriába tartozik minden területre és tulajdonra vonatkozó felmérés, a népszámlálási adatok zöme (nem mindegyik), az üzemi (földbirtokkal kapcsolatos vagy bármi másfajta) könyvvitel, egyéb üzleti papírok, tisztiorvosi jelentések, okmányok, anyakönyvek, érdektől független statisztikák, a szó szerinti jegyzőkönyvek, és még sokáig lehetne sorolni a nagy bizalommal felhasználható és fontos történeti vonulatokról beszélő papírokat.

A már jóval kérdésesebb, és éppen ezért sokkal szigorúbban ellenőrzendő, de mindenesetre még mindig tárgyilag létező kategóriát alkotják a korabeli szerkesztett jegyzőkönyvek, az emlékezetből leírt szövegek, a naplók, a levelek stb. E vonatkozásban nagy hangsúly esik a korabeliségre, amely garancia arra, hogy a forrásban az tükröződik, netán már hamisítva vagy csúsztatva, ami a korabeli hamisítási vagy csúsztatási érdekeknek megfelelt. Hogy szavaim érthetőek legyenek: nem sokat érünk egy olyan naplóval, amelyet szerzője a Horthy-korszak légkörében írt, majd a Rákosi-korszak légkörében átírt. A közhiedelem szerint becses és szerfelett megbízható forrás a korabeli fotó, illetve filmdokumentáció. E vélekedés távolról sem felel meg a valóságnak. Jól tudjuk, hogy mily félelmes módon manipulálták a fényképanyagot a diktatúrákban, de a retusálás másutt sem volt teljesen ismeretlen. A filmdokumentáció viszont igen gyakran oly lyukacsos, és annyira azt láttatja, amit a megrendelő látni akar, hogy emiatt indokolt, sőt szükséges vele szemben a bizalmatlanság. Mondok egy példát erre. A magyar filmhíradó felvette a magyar kormányzó megérkezését Klessheimbe, majd távozását onnan 1943 áprilisában. A filmkockák alapján arra lehet következtetni, hogy itt két politikus, Hitler Adolf és Horthy Miklós rendkívül barátságos eszmecseréje bonyolódhatott le, holott a valóságban a Führer a vádak és a szemrehányások özönével árasztotta el be-

A ljubljana-i régi könyvtár

Teleki Pál búcsúlevele, 1941. április 3.

*Horthy és Hitler találkozója
1943 áprilisában*

szélgetőpartnerét. A leglágyabb, az igazán szoft változat e kategórián belül a személyes emlékezés, akár emlékirat, akár interjú, akár valami más formában jelenik is meg.

Az utóbbi forráscsoport esetén, amely a történész nyersanyagának a modern időkben mindenképpen a javát, a nagyját alkotja, a történész valóban nem tehet mást, mint hogy összegyűjti a szerteszét elszórt elemekből mindazt, aminek a begyűjtésére egyáltalán képes. És mit tesz azután? Kétségbeesetten ül a hatalmas kupac előtt? Ha történész, nem tehet egyebet, mint hogy nekilát, és piszmogó munkával végrehajt egy olyan művet, amely hasonlít egy puzzle kirakásához, azzal a nagy különbséggel, hogy neki nincs a kirakós játékhoz mintája. Ezért talán inkább rokonítható a művelet ahhoz, amit egy restaurátor visz végbe, amikor az ásatási eredményből, amely olykor hasonlít a sitthez, összerak egy kancsót, egy tálat vagy bármi mást. Hozzáteszem, hogy még a restaurátor is élvez némi előnyt a történésszel szemben, mivel ő már látott jó néhány hasonló kancsót és tálat, míg a történész sosem láthatta azt a képet, amelyet ki fog rakni, mert a történelem úgy ismétli önmagát, hogy sosem ismétli tökéletesen.

Mi lehet akkor a történész mentsvára, ha ezzel a szigorúan ellenőrzendő anyaggal dolgozik? Vagyis: mi lehet az ellenőrzés módja? Két alapmódszer ismeretes. Az egyik a kontrollanyag használata, a másik maga az illeszkedés. Ellenőrző forrás nagyon sokféle lehet. Mondok néhány példát. Hitler, illetve minden nemzetiszocialista vezető bármely más politikussal folytatott megbeszélésének német jegyzőkönyvét szerfelett tanácsos összevetni a másik oldalon felvett jegyzőkönyvvel vagy a nem német – tehát olasz, magyar, bolgár stb. – szereplő által utólag lediktált szöveggel, már ha egyáltalán van ilyen. A két oldalon – mondjuk német és magyar vagy német és francia oldalon leírt szövegek között – ugyanis óriási eltérések figyelhetők meg. Ha bármely kérdésről rendelkezem, tegyük fel, konzervatív interpretációval, nem árt megnézni, hogy ugyanarról a problémáról miként vélekedtek és mit állítottak mások. Ugyanez az emlékiratok esetében úgyszólván kötelező, mivel ugyanarról az esetről más emléket rögzít az egyik, a másik és a harmadik emlékező, csakúgy, miként a balesetekről vagy bűntényekről is eltérően számolnak be a szemtanúk.

Legalább ekkora jelentősége van annak a vizsgálatnak, amely a részek, a szétszórt elemek összeférhetőségét hivatott igazolni. Egy adott időben egy adott kérdésben a részeknek valóban úgy kell összesimulniuk, ahogyan a cserépdarabok vagy a puzzle szeletei kapcsolódnak egymáshoz. Ha nem tesszik, a történésznek tudnia kell, hogy valami baj van. Erre nézve elmondok egy banális példát.

Kezdő történész koromban egy más téma anyaggyűjtése közben felhalmozódott egy nagy kupac cédulám a marseille-i gyilkosságról. A kérdésről akkoriban élt mind nemzetközi, mind hazai viszonylatban egy kép. Eszerint a merényletet egy macedón és egy horvát terrorista szervezet együttesen követte el, hogy eltegye láb alól azt a két politikust – a jugoszláv királyt és a francia külügyminisztert –, aki éppen azon fáradozott, hogy megállítsa Hitlert. A tervet sikerült is megvalósítaniuk, mivel a merénylet 1934. október 9-én meggyilkolta mind **I. Sándor** királyt, mind **Louis Barthout**.

A sztori eléggé hihetőnek tűnt egészen addig, amíg számos más iratból ki nem derült, hogy ez a bizonyos feltartóztatás Barthounak ugyan valóban célja volt, de I. Sándor királynak eszébe sem jutott. Jugoszlávia viszonya éppen rohamosan javult Németországgal, és a jugoszláv politika a további javításra irányult. A másik bökkenőt a gyilkos fegyver okozta. A terrorista a gépkocsi jobb oldali, járda felőli lépcsőjén állva egy tizenkét lövetű Colt rendszerű forgótáras pisztolyból (másként: revolver) tüzelt, és a hivatalos jelentések szerint a jobb oldalon ülő királyt hat, az előtte helyet foglaló Georges tábornokot öt, Barthout pedig egy lövedék érte. A felvonult éljenző tömegből pedig többen megsebesültek, és három ember meghalt. Hogyan volt ez lehetséges? A történésznek e ponton feltétlenül meg kellett állnia, és meg kellett állapítania, hogy az egész történet úgy, ahogyan addig mindenki elmesélte, egyszerűen hamis.

A kocsi utasaira ugyan elvileg még futotta a tizenkét töltényből, csak hogy ezzel is baj volt. Barthout ugyanis a végül halálosnak bizonyult lövés a bal karján érte, és olyan röppályát még senki sem látott, amely a levegőben mintegy visszakanyarodik, csak hogy megölje azt az embert, aki valóban meg akarta állítani Hitlert. Ki lőtt akkor a francia külügyminiszterre? És ki lőtt arra a három emberre, aki a közönség körében az életét vesztette? Az utóbbira a merénylet pisztolyából már biztosan nem futotta. A merénylet megölte a királyt, aki nem akarta megállítani Hitlert, és miként utólag – úgy értem, hogy körülbelül negyven évvel később – meg lehetett állapítani, egy francia rendőr pedig halálosan megsebesítette Barthout, aki tényleg el akarta torlaszolni a nemzetiszocializmus útját. Ezen a ponton az egész korábbi elmélet összeomlott, hogy azután kiderüljön: a sztori többi alkotóelemének java szintén hamis volt. A hamis elemek közé tartozott a gyilkos személye, társainak megelőző tartózkodási helye, találkozási pontjuk, a mögöttük álló támogatók köre és így tovább.

Saját következtetésem az elmondottakból abban összegződik, hogy a történet bemutatása, feldolgozása megenged ugyan többféle árnyalatot, más-más közelítési pontokat és többféle elbeszélést, de csak addig a határig, amíg nem ütközik bele a megkérdőjelezhetetlen, illetve az alaposan ellenőrzött és egyeztetett elemekből, forrásokból kialakuló keretekbe. Kétségtelen, hogy a múlt feltárása és bemutatása mindig hagy és vélhetően a jövőben is hagy majd réseket, és a résekben a szubjektív elem mindig megjelenhet, de az is kétségtelen, hogy a történet jó néhány vonulata és fordulata szilárd mérföldköveket hagyott maga után.

Ki „csinálja” a történelmet?

A második nagy kérdés már nem a történelem kitapintható vagy feltárhatatlan voltára irányul, hanem arra, hogy a létező történet mennyiben az ember műve, illetve mennyiben „csinálódik” közelebbről megfoghatatlan, kitapinthatatlan erők és mozgások által. E kérdést a legkeményebben **Odo Marquard**, német történetfilozófus vetette fel. Abból indul ki, hogy az em-

I. Sándor és Louis Barthou találkozása 1934 októberében

I. Sándor (1888–1934):

jugoszláv király (1921–1934), aki soknemzetiségű államában a belgrádi gazdasági-politikai elit érdekeit képviselte. Franciaországi látogatása kezdetén horvát és macedón merényletek meggyilkolták.

Barthou, Louis (1862–1934):

francia politikus, aki az első világháború után a Németországgal szembeni keményvonalat képviselte. 1934-ben külügyminiszterként egy európai kollektív biztonsági rendszert akart létrehozni, hogy ezzel ellensúlyozza a nemzetiszocialista Németország agresszív külpolitikáját.

Marquard, Odo (1928–):

német történetfilozófus, aki filozófiáját a végesség filozófiájának nevezi, amely minden végső, monolit, kizárólagos eszme abszolutizmusával leszámolt. A második világháború utáni ún. szkeptikus nemzedék és a „Poetic and Hermeneutik” kör meghatározó gondolkodója.

Machiavelli, Niccolò (1489–1527)

berek a történelmet sokáig az Istenre vagy a Sorsra bízta, és nem voltak olyan önteltek, hogy azt maguknak tulajdonítsák. Egyszer azonban mégiscsak magukhoz ragadták a kezdeményezést. Detronizálták az Urat, elűzték a Sorsot, és kijelentették, hogy történetük alakítását a saját kezükbe veszik. Mivel rendelkeznek az ehhez szükséges belátással és azzal a képességgel, hogy kellőképpen átlássák a dolgokat, vagyis mivel racionális lények, képesek rá, hogy a történelmet a lehető legjobb világ kialakítása felé tereljék.

Ez egyúttal azt is jelentette – ezt már én mondom, és nem Marquard –, hogy az emberek felfedezték a Történelmet. Nagy kezdőbetűvel. Felfedezték, és elkezdtek értelmet tulajdonítani neki. Nem szólva egyes ókori történetírókról, akiket nem ismerek eléggé ahhoz, hogy e szempontból bármit ki mernék jelenteni róluk, az európai civilizációban a Történelem fogalmát az emberek hosszú ideig valóban nem ismerték. Nyilvánvaló, hogy a primitív embernek nem volt és nem is lehetett történelmi emlékezete, még ha az ősök tiszteletét ki is alakította. Egy idő múltán már rendelkezett ugyan mesékkel, történetekkel, ezek azonban függetlenek voltak az időtől, térben és időben bárhová elhelyezhetők voltak. A középkori Európában megjelentek a már leírt krónikák, de alapszövegük szintén képes volt a vándorlásra, és megmaradtak az egyszeri esetek keretében, még ha a motívumok ismétlődtek is. A Történelem fogalmának megjelenését a kérdéssel foglalkozó szerzők mostanában eltérő időpontokhoz rögzítik. Van, aki Kant szerepét hangsúlyozza ebben, van, aki a francia forradalmat tekinti választóvíznek, és akad, aki korábbra megy vissza. Én a magam részéről mindenesetre már Machiavelli egész látásmódját és mentalitását olyan ember sajátjának vélem, aki már tudta, hogy van Történelem, és hogy azt – ráadásul – emberi ráhatással befolyásolni lehet.

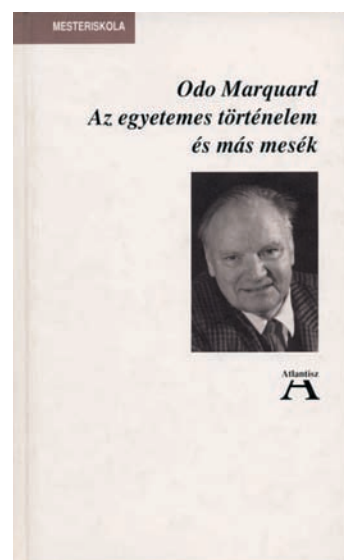
A pontos kezdetnél fontosabbnak tűnik azonban szememben az a kérdés, hogy miért nem érzékelték az emberek a Történelmet a középkorban, és mi az oka annak, hogy az újkor hajnalán viszont felfedezték – bárkinek vagy bárminek volt is konkrétan ebben a legnagyobb szerepe. Azt hiszem, hogy a változások évszázadok során olyan aprók és oly lassúak voltak, hogy egy emberöltő alatt egyszerűen nem is lehetett érzékelni, hogy bármi megváltozott volna – és ne feledjük, hogy egy emberöltő akkoriban jóval rövidebb volt, mint manapság. A Történelem tudata akkoriban kezdett kialakulni, amikor egyfelől kitágult a tér, és látni való volt, hogy vannak eltérő történetek, másfelől pedig elkezdődött a változások felgyorsulása. Ezt követően azután a Történelem fogalma körül megtették a magukét a felvilágosodás szerzői, és megtette Kant, majd Hegel és Marx. Bármilyen nagy különbségek is voltak közöttük, egy dologban egyetértettek. A Történelem endogén, vagyis belső indítékkal rendelkező létező, amelynek magasabb értelme van, és e magasabb értelmet az ember valósítja meg. Ha tehát nem az ember történetéről beszélek, hanem a Történelemről mint emberi fogalomról, úgy annak valóban volt kezdete, volt születése, és ennek időpontja a 16–19. századra tehető.

Odo Marquardnak tökéletesen igaza van tehát abban, hogy az ember ekortájt detronizálta az Istent mint létének irányítóját, nyugdíjazta egyúttal magát a Sorsot is mint kiszámíthatatlan beavatkozót, és merített magából

kellő önbizalmat ahhoz, hogy eszére támaszkodva berendezze a lehető legjobb világot. 1789. augusztus 26-án a francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés kiadta az „Emberi és polgári jogok nyilatkozatát”, és abban magabiztosan leszögezte: *„Az emberek szabadnak, jogilag egyenlőnek születnek, és azok is maradnak.”* Nem túl sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy világossá váljon, az emberek távolról sem lettek egyenlők, és valójában nem is szabadok. A várt nagy boldogság és jólét elmarad, minduntalan várat magára, és Marquard úgy látja: *„Az abszolút jobbítás pedig világméretű konfúzióvá fajul.”* Ennek azonban szerinte az a következménye, hogy a Sors inkognitóban visszatér. Két szellemes fejezetcíme is ezt tükrözi: *„Sors inkognitóban arról, hogy az előtaláltak felett nincs hatalmunk.”* *„Sors inkognitóban arról, hogy a következmények fölött sincs.”*

Voltaképpen arról van itt szó, hogy a nagy reményeket követően az emberek ahelyett, hogy szabadoknak születtek volna, diktatúrák sorát szenvedték végig, két világháború és egy kegyetlen gazdasági világválság vágott rendet közöttük, és ebből megtanulhatták, hogy bizony-bizony mégsem áll hatalmukban minden, sőt az az érzés alakult ki bennük, hogy úgyszólván semmi sem áll a hatalmukban. Visszafelé azonban már nemigen mehettek, nem ültethették vissza trónusára sem az Urat, sem a Sorsot, ezért kerülő utakat kerestek maguknak, hogy az elviselhetetlen felelősségtől – amennyire lehetséges – megszabaduljanak. Élettartamuk záros és eléggé rövid. Minduntalan megörökölnék valamit, és ezen, az „előtalált” állapoton nincs módjuk változtatni. Ahol egy ember elkezd a történetét, ott sosem kezdődik semmi. „Mert a valóság – mondja Marquard – elébük vágva, már mindig is ott van, és nekik kapcsolódniuk kell.” Mit tehetnek? Elkezdenek az elődökre mutogatni, hiszen az előtalált dolgok rájuk mennek vissza. De az ember azt sem tudja befolyásolni, ami utána jön, és az eredmények sokszor „gyalázatot hoznak a szándékra”. Következésképpen az ember mutogatni kezd az utódokra is, hiszen ami bekövetkezik, az viszont hozzájuk kapcsolható. „Kedvelt és több célra is alkalmas alibi – teszi még hozzá ehhez a szerző – a társadalom, és a társadalom: az a többiek.”

Az egész okfejtés rendkívül szellemes, és minden további nélkül alkalmazható számos politikai helyzetre. Ezen túl mélyen igaz az is, hogy az ember sem tollvonással, sem **voluntarizmus**szerűen nem változtathatja meg a múltat, vagyis azt, amit – úgymond – „előtalál”. Ebből viszont az is következik, hogy a múltat sem „eltörölni”, sem palackba zárni vagy bármilyen más módszerrel „lezárni” nem lehetséges, lévén hogy az „előtalált” dolgok beleesnének az eltörölendő vagy elzárandó múltba. Következik továbbá az is, hogy az előtalált dolgokat nem lehet semmibe venni, a szerkezetet lehetetlen hátramenetbe kapcsolni, és arról álmodozni, hogy a fonalat lehetséges valamelyik tetszőleges múlt időben felvenni. Mondjuk a Római Birodalom idején, ahogyan Benito Mussolini szerette volna, vagy az I. Császárságnál, miként Adolf Hitler mondogatta olykor. Ő egyébként elszánta magát rá, hogy megsemmisíti mindazokat az előtalált dolgokat, amelyeket közel ezer év európai civilizációja termelt ki és rakott le elébe, ám az előtalált dolgok kifogtak rajta. Ugyanilyen veszedelmes, ha az ember az előtalált dolgokon nagy ugrással akar kifogni. Azzal próbálkozik tehát, hogy erőt vesz mind a

Voluntarizmus:

filozófiai irányzat, amely a tudunktól független törvényszerűségekkkel és szükségszerűségekkkel szemben az akaratot tekinti elsődlegesnek.

Teljes gőzzel előre! Négy év alatt teljesíteni az ötéves tervet! Szovjet plakát, 1930

Konfúzió:

zűrzavar, összevisszaság, összetévesztés.

A 2. magyar hadsereg parlamenti döntés alapján 1942-ben vett részt a német előnyomulásban

múlton, mind az időn, és röpké néhány év leforgása alatt kipótolja, ami a több száz éves múltban nem történt meg, és előre száguld olyan vidékekre, ahol még senki sem járt. Ilyen nagyot szeretett volna ugrani Sztálin, Mao Ce-tung és néhány más kisebb diktátor. Utódaik pedig alig győzik a munkát, hogy valahogy visszatáljanak a reáliák talajára.

Mindazonáltal Marquard igazsága csak részigazság. Ha a dolgok annyiban maradnának, ahogyan felrajzolja őket, úgy voltaképpen semmi sem történne. Az elemzésből kimarad ugyanis a jelen, ez a röpké és illó valami, ami talán kihagyható is lenne, ha nem éppen a jelenben menne végbe az előtaláltak – úgy is mondhatjuk, hogy a helyzet vagy a szituáció – befolyásolása, megváltoztatása. Az embertől függ, hogy ezt hogyan hajtja végre, a befolyásolás módja pedig kihat arra is, ami majd következményként megjelenik az utódok számára. Részigazság az is, hogy a „jobbítás világméretű konfúzióvá fajul”. Igaz belőle a **konfúzió**, de nem felel meg a valóságnak, hogy ennek közvetlen előzménye a jobbítási szándék lenne. Világméretű konfúzió ugyanis nagyon gyakran – Hamvas Béla szerint egyenesen szüntelen – volt, évezredekkel azelőtt is, hogy bárki a nagy, átfogó jobbítási szándékról beszélt volna. Már Lao-ce is válságról szólt, és mi más volt a kegyesen népvándorlásnak elkeresztelt rettenet, ha nem kontinentális konfúzió?

Az ember legfőbb megkülönböztető jegye a konfúziókkal kapcsolatban valószínűleg az, hogy – számos állatfajjal és fajtával szemben – a mindenkori jelenben hozott döntései segítségével ezekbe nem pusztult bele, hanem túlélte őket. Végül Marquard tézisei részigazságot tartalmaznak azért is, mert konfúzió ide vagy oda, a jobbítási szándéknak mutatkozik néhány mutatója. Ilyen az, hogy ötvenhét év óta nem tört ki sem világméretű, sem kontinentális háború, és hogy – minden gazdasági egyenlőtlenség, válságos jelek és hullámlások ellenére – hetvenhárom éve nem robbant ki 1929-es méretű világgazdasági válság sem. A személyiség és a csoport, a kisebbségek jogai pedig védettebbekké váltak, mint voltak bármikor.

Végeredményben arra a következtetésre juthatunk, hogy az ember történelemformáló akarata és képessége ugyan szűk keretek között mozog, és megszámlálhatatlanul sok tényező (felfogás, érdek, akarat, tehetség, anyagi potencia stb.) összehatásaként valósul meg, ám az emberek mindenkori életében és annak alakulásában, vagyis a történetében mégiscsak az emberi tényező aktuális összessége valósul meg. Az előtalált dolgoknak, a múltnak ugyan nagy szerepe van abban, hogy egyáltalán milyen döntések hozhatók, döntések azonban mégis születnek, és pedig mindig a jelenben születnek. A döntés mindig a jelenben történik az egyén életében is, a közösségek életében is. Akkor is, ha csupán „még egy pohár bor” a tét, akkor is, ha egy csoport a háború megkezdéséről vagy meg nem indításáról dönt. Elismrendő, hogy az egyént a még egy „valami” (bor, sör, pálinka) elfogyasztását illetően befolyásolja egy csomó tényező. Így a szülői ház mint minta, a baráti kör mint szociális környezet, saját előtörténete mint múlt, ám mindezeket túl még mindig nyitva a kapu a saját döntéshozatalára. A háború vagy nem háború alternatívájában is felsorakoztatható egész sor befolyásoló tényező, de az ún. kényszerpálya csak akkor alakul ki, ha egy csoport valamilyen okból – mindegy, hogy az milyen ok – már eleve eldöntötte, hogy

kitűzött célja elérése érdekében bármilyen lépésre kész vállalkozni. A történetet a múlt, az előtalált dolog tehát nyilvánvalóan erősen meghatározza, mintegy keretet ad a lehetséges döntésekhez, de a továbbiakat nem irányítja szuverén módon. A történelmet mindenek ellenére maga az ember „csinálja” mindenkori hasznos vagy – ellenkezőleg – káros döntéseivel.

A történelem „csinálásával” kapcsolatban a legutóbbi időkben felmerült még egy további, lényegében véve másodlagosnak tekinthető probléma. Ez éppenséggel olyan közelítéshez tapad, amely kimondatlanul teljes szuverenitást ismer el az ember mindenkori döntéseit illetően, és ezért a történelmet, de legalábbis a közelmúltat mintegy bíraskodási terepként fogja fel. E felfogás értelmében maga a történész is ilyen bírósági szakértővé válik, aki tanúskodásra hivatott a történelem nagy pereiben. Tanúskodhat a történész áttételesen, az írásai révén, de már arra is volt precedens, hogy megjelent a bíróságon a többi szakértő között. E felfogás magában hordozza, hogy a történettudomány kilép a megismerés kereteiből, és ítélkezővé válik, egyúttal pedig „szakértői” szerepével hozzájárul személyek elítéléséhez vagy felmentéséhez. A magam részéről azt gondolom, hogy e szerep felvállalása a lehető legnagyobb mértékben veszélyezteti a történettudomány presztízsét, és feladja, amiért történészgenerációk egymást követve küzdöttek, hogy tudniillik a történettudomány valóban független tudománnyá váljon.

Mozgósítás. Magyar plakát, 1944

Vége van-e a történelemnek?

A történet mint elbeszélés tétele a Történelmet – ha teljesen nem is semmisíti meg, de nagymértékben – feloldja és relativizálja, a „feltalált dolgok hatalmára” épített tétel viszont kőkemény elrendeltséget állít szembe az emberek szinte totális tehetetlenségével. A Történelmet azonban nem olyan réggen megfenyegette **Francis Fukuyama** amerikai történész azzal is, hogy noha dicső emlékekre hivatkozhat, ütött a végórájára. Igaz, hogy utolsó néhány mondatával végül megkérdőjelezi ezt az állítást, mindazonáltal több száz oldalon át mégis ezt a tételt fejti ki. Fukuyama egyáltalán nem tagadja a Történelem fogalmának megszületését, sőt hosszan kifejti a Történelem hegeli és részben – jóval kisebb részben – marxi felfogását, mindig annak célzatos végkifejletével egyetemben, ami ugyanis az emberiség végső megnyugvása. A hegeli képet, amely a német állam *quasi* demokráciája, a szerző átviszi a tényleges demokráciára, és bemutatja a hatalmas változásokat, amelyek a huszadik század nyolcvanas éveinek a végén és a kilencvenes évek legelején mentek végbe. Teljes joggal mutat rá a nagy és mintegy sérthetetleneknek vélt diktatúrák összeroppanására, és a nagy számban újjászületett, független államok keletkezésére, amelyek mind ráléptek a demokrácia útjára. Ez az irány valóban felbátoríthatja az embert arra a következtetésre, hogy a világ talán valóban az általános demokratizálódás felé tart, ami a hegeli felfogásban és Fukuyama szerint is egyúttal azt jelenti, hogy az embernek többé nincs megvalósítandó célja, elérte a csodák városát, ahol már minden jól van berendezve, és ahol mindenki megtalálja boldogságát.

Fukuyama, Francis (1952–): amerikai politikai gondolkodó, aki *A történelem vége és az utolsó ember* című tanulmányával hívta fel magára a világ figyelmét 1992-ben. Véleménye szerint a történelemben élő ideológiák közül a liberális demokrácia bizonyult az egyetlen legitim és valóban életképes kormányzati formának, de a liberális demokráciák sem működnek mindig és mindeütt tökéletesen.

Canetti, Elias (1905–1994):

Nobel-díjas osztrák író, drámaró; életművének központi kérdése a tömeg és a hatalom viszonya, valamint a szellem örök magányossága és kívülállósága.

A Történelem tehát véget ért vagy legalábbis hamarosan véget ér.

Függetlenül attól, hogy érzelmileg egyáltalán szeretné-e az ember a céltalanságot vagy nem – ezzel az okfejtéssel szemben is felmerülnek komoly ellenérvek. Az első kérdés formájában fogalmazom meg. Vajon mi igazolja, hogy a Történelemnek a hegeli értelemben valóban lenne célja vagy értelme. Ez a hegeli vagy akár marxi értelem vajon nem csupán egy az ember által alkotott fogalmak köréből, vagy nem csupán a szépirodalomtól nehezen elhatárolható metafora? Igazolható, hogy az embernek mindig volt életcélja. Ez a cél a megmaradás, vagy ahogyan **Elias Canetti**, a Nobel-díjas osztrák író mondja: a túlélés, valamint az, hogy mindig javítson valamicskét a körülményein, az életén és a leszármazottai életén is. Az ember ezt teszi, amióta csak tudunk a létezéséről, és ezt teszi ma is mind egyénileg, mind csoportosan. A Történelem viszont a maga részéről nem tesz semmit, mivel nem önálló létező, hanem csak a mindenkori emberi viszonyok összegződése és alakulása. A Történelem csak alakul szépen, ahogyan az ember említett céljai érdekében jól vagy rosszul alakítgatja. Ebben vélhetően benne foglaltatik az is, hogy az ember igyekszik az életét körülvevő feltételeket, és közöttük a politikai feltételeket is úgy befolyásolni, hogy említett céljait minél jobban szolgálják. Ebben a vonatkozásban pedig nyilvánvalóan mindenkinek igaza van abban – Hegeltől Churchillen át Fukuyamáig –, hogy más politikai berendezkedésekkel, így az abszolutizmussal, az önkényuralommal, az autokrata rendszerrel, a diktatúrával szemben a demokrácia az, amely az ember céljait a legjobban szolgálja.

De vajon kimerülnek-e az emberi célok magával a demokráciával? A történelem eddigi menete azt mutatja, hogy távolról sem. Az emberek tömegei fűtyültek a demokráciára, ha alapvető törekvéseiket veszélyeztetve látták. A huszadik században már volt egy rövid korszak, amikor szintén egyre-másra születtek a mintademokráciák, majd csaknem ugyanazzal a gyorsasággal adtak helyet különféle autoriter rendszereknek és diktatúráknak. Emlékeztetésképpen: alkotmányos értelemben példa értékű demokrácia született Portugáliában, Észtországban, Lettországon, Litvániában, Finnországban, Lengyelországban, Németországban, Ausztriában, Csehszlovákiában, és a demokratikus jogokat, közöttük a választójogot szinte mindenütt kiterjesztették. Többek között Olaszországban is. Nem felejtendő, hogy néhány hónapig polgári demokratikus kormány volt hatalmon 1917-ben Oroszországban, majd 1918–1919-ben Magyarországon is. E hullámot azonban kisvártatva egy nagy ellencsapás váltotta fel. Az 1920–1930-as években néhány, általában északi és nyugat-európai állam kivételével mindenütt diktatúra vagy tekintélyállam jött létre. Csehszlovákia kivételével az imént felsorolt valamennyi országban, továbbá Spanyolországban, Olaszországban, Jugoszláviában, Görögországban, Bulgáriában és Romániában.

Vajon miért történt ez? Sokféle választ adtak már erre a kérdésre. Szó volt a torz nemzeti hagyományokról, a filozófiai előzményekről, a kispolgárság lelki alkatáról, modernizálási kényszerről, ez azonban – ha igaz lenne – egyáltalán nem tartalmazna megnyugtató elemet a jövőre nézve a nem régen született új demokráciák sorsát illetően. A demokráciával ellentétes hagyományt ugyanis sehol sem nehéz találni, ugyanez a helyzet a szellemi

1918. november 16., a Köztársaság kikiáltásának napja. Károlyi Mihály beszél a Parlament előtt

előzmények vidékén is, a kispolgáriság csak terjedt azóta, és a modernizálási kényszer mindegyik fiatal demokráciában fennáll. A választ tehát vélhetően másutt vagy másutt is keresni kell.

Miként annak a másik demokratizálási hullámnak az esetében, amely ugyanolyan gyászos véget ért, mint az európai hullám az első világháborút követően. Az egykori, és zömükben az 1960-as években önálló lábra állt gyarmatokra, protektorátusokra gondolok. Akkoriban a nagy befolyással rendelkező államok vezetői nagyjából azt gondolták, hogy a demokráciát be lehet vezetni egy közösség életébe, valahogy úgy, ahogyan bevezetjük vezetőink segítségével a villanyáramot. Voltaképpen ez is egy nagy ugrási kísérlet volt – ami azonban még gyorsabban visszapattant –, mint amelyekről a korábbiakban megemlékeztem. A gyökértelen és eszköztelen demokráciák sorra adták át a helyüket a legvadabb és az esetek nagy részében a legkorruptabb önkényuralmakká.

Mit lehet e tapasztalatok alapján mondani? Feltehetően nem alaptalan először is azt állítani, hogy a demokratikus intézményrendszer formális elfogadása, alkotmányos rögzítése nem biztosítja automatikusan a demokratikus intézményrendszer valóságos működését. Erre számos példát fel lehet hozni az 1920-as évek Európájából, és még többet a második világháború után alakult friss demokráciákból. Keményen úgy is fogalmazhatunk, hogy nem minden demokrácia, ami messzebből annak látszik, vagy lágyabban mondhatjuk talán azt, hogy a fogalmak mást jelentenek itt és mást amott. Néhány konkrét példa ennek az állításnak a szemléltetésére.

A huszadik század húszas-harmincas éveiben alkotmányos királyság állt fenn például Nagy-Britanniában, Svédországban és Romániában, a három rendszer között azonban vajmi nehéz lenne megtalálni a közös nevezőt, ha az alkotmány szavain valamelyest is túllépünk. Nagy-Britanniában nehezen és csikorogva ugyan, de fenntartották a demokratikus kereteket, amelyek működtek is a maguk módján. Svédországban jóval messzebb mentek, és gyakorlatilag létrehozták a tárgyalásos, konszenzusos demokráciát, számos jóléti intézkedés mellett. Romániában 1938-ig formálisan érvényesültek az alkotmányos jogok, *de facto* azonban különféle pártok és udvari klikkek tartották hatalmukban az országot.

Jelenleg viszont egy sor új és viszonylag új demokráciában a demokrácia egyelőre vékony hártya csupán, és mögötte meghúzódik a közelmúlt számos eleme: struktúrái, összefonódásai, mentalitásai. Ez a helyzet jó néhány távol-keleti demokráciában, valamint egy-két európai új államban is.

Másodszor pedig azt lehet mondani, hogy – még ha a demokrácia alakilag nagyon jól is működik – egyáltalán nem biztos, hogy ez önmagában véve megelégedéssel tölti el az egész populációnak vagy legalább nagy részének a szívét. Az emberek számára ugyanis a demokrácia önmagában véve egyáltalán nem valami végcél, miként azt a nagy filozófusok eszmefuttatásai alapján hinni lehetne, hanem csupán egy eszköz ahhoz, hogy igazi céljukat, a mindenkori jobban élest a túlélés biztosítása mellett elérjék. A jobban élés fogalmában természetesen benne foglaltatik a személyes és a csoportos jogok világa is, amire a modern ember a jól lét körében láthatóan igényt tart. Mégsem találnak sok örömet a demokráciában, ha keretei között munka-

J.-B. Bokassa ezredes puccsal döntötte meg a Közép-afrikai Köztársaság demokratikus kormányát 1966-ban

Békés hangulatot sugalló kép. August Macke festménye, részlet, 1912

Ütrakelés. Max Beckmann
triptichonja, részlet, 1933

nélküliségre vannak kárhozthatva, ha rossz lakásokban laknak, ha éhüket nem tudják kellően csillapítani, ha nincs perspektívájuk, ha súlyos gondot okoz a gyerekek neveltetése, ha nincs kikapcsolódásuk, szórakozásuk – vagyis ha minden okuk megvan a rosszkedvre.

Igaza van tehát Fukuyamának, ha azt állítja, hogy az utolsó években a világ valóban nagyot lépett előre a jobbulás, a javítás irányában, de – sajnos – Odo Marquard sem áll távol a valóságtól, ha úgy véli, hogy ismét világméretű a konfúzió. Semmi sem jogosít fel a hitre, hogy az emberiség a végső, és mintegy örökre megnyugtató, nyugalmi szakaszba érkezett volna, vagy hogy az előjelek szerint hamarosan oda érkezik. Semmi sem kelti azt a benyomást, hogy az ember a világ minden táján, vagy bárhol is, kielégítette volna ambícióit, és ennek tudatában a továbbiakban már nem kell Történelmet „csinálnia”, hanem békésen sütkérezhet elért eredményei fényében. Éppen ellenkezőleg. Az utolsó néhány év szétszórt repeszai – amelyek egységbe foglalására egyelőre senki sem tud vállalkozni, akárhány szakember elemzi is az egyik vagy a másik repeszcsoporthoz – mindenképpen arra vallanak, hogy a beteljesülés városa továbbra is távol van. Kétségtelen, hogy ismét világméretű konfúzió vesz bennünket körül. Ennek bizonyos elemei láthatóak az Amerikai Egyesült Államokban, a Távol-, a Közép- és Közel-Keleten, továbbá Európában is. Léteznek további elemek, amelyek kevésbé láthatóak, és olyanok is, amelyekről egyelőre fogalmunk sem lehet, mert még csak lappanganak. A Történelem tehát momentán biztosan nem ért véget, mert az ember ismét egy olyan konfúzióval áll szemben, amelyet valahogyan meg kell oldania, vagy át kell vészelnie, hogy ne pusztuljon bele.

Tételezzük fel, hogy sikerül megoldania, és mégiscsak eljut az Ígéret Földjére, a boldogságot kínáló városba. Mi történik akkor? Erre a kérdésre maga Fukuyama ad választ, mintegy zárójelbe téve előző több száz oldalas fejtegetését. A szellemes végszó ugyanis így hangzik: *„És végső soron azt sem tudhatjuk, hogy ha a kocsik többsége megérkezik abba a bizonyos városba, s utasaik egy kicsit körülnéznek, megfelel-e nekik új környezetük, nem indulnak-e hamarosan tovább.”*

Nos, valóban úgy tűnik, hogy az ember története csak az emberrel magával ér és érhet véget.

Ajánlott irodalom

Fukuyama, Francis: A történelem vége és az utolsó ember. Bp.: Európa, 1994.

Gyáni Gábor: A posztmodern esete a történetírással. Alföld. 2003/2. 88–99. p.

Gyáni Gábor: Történetírói nézőpont és narratív igazság. Magyar Tudomány, 2003/1. (Szociális emlékezet: a történelem szociálpszichológiája. Vendégszerk.: László János) 16–26. p.

Marquard, Odo: A sors vége? Néhány észrevétel annak megkerülhetetlenségéről, ami fölött nincs hatalmunk. In: Marquard, Odo: Az egyetemes történelem és más mesék, Bp.: Atlantisz, 2001. 51–74. p.

Ormos Mária: A Matteotti-ügy. Bp.: Kossuth K., 1973.

Ormos Mária: Hitler. Bp.: T-Twins, 1993.

Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában, 1914–1945. Debrecen: Csokonai, 1998.

Ormos Mária: Merénylet Marseille-ben. Bp.: Kossuth K., 1968.

Ormos Mária: Mussolini. Bp.: Kossuth K., 1987.

Ormos Mária: Nácizmus – fasizmus. Bp.: Magvető, 1987.

Ormos Mária: Padovától Trianonig. Bp.: Kossuth K., 1983.

Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtérén. Bp.: Osiris, 1998

Popper, Karl R.: A történetírás és a történelem értelme. In: Popper, Karl R.: Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és előadások. Bp.: AduPrint, 1997.

